REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 15 | ISSUE - 10 | JULY - 2026

महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनावर नॅक (राष्ट्रीय मूल्यांकनआणि प्रत्यायन परिषद) मूल्यांकनाचाप्रभाव : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

मंगेश प्रभाकरराव चौधरी
संशोधक

डॉ. राजेद्र आर. मानिकपुरे
मार्गदर्शक ,
ग्रंथपाल , स्व. वंसतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय, रोहना, त. आर्वी, जि. वर्धा.

सारांश:

भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेत गुणवत्ता हमी (Quality Assurance) प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने विद्यापीठ अनुदान आयोगाने (UGC) सन १९९४ मध्ये स्थापन केलेल्या राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि प्रत्यायन परिषदेने (National Assessment and Accreditation Council - NAAC) महाविद्यालयीन व्यवस्थापनाच्या सर्वच अंगांवर व्यापक परिणाम घडवून आणला आहे. यामध्ये ग्रंथालय हे "अध्ययन साधनसंपत्ती" (Learning Resource) या नात्याने चौथ्या निकषात (Criterion IV) केंद्रस्थानी येते. प्रस्तुत शोधनिबंध हा पूर्णतः दुय्यम (Secondary) आधारसामग्रीवर आधारित विश्लेषणात्मक अभ्यास असून, महाराष्ट्रातील तसेच भारतातील विविध विद्यापीठांशी संलग्न महाविद्यालयांतील ग्रंथालय सेवा, अर्थसंकल्प, तंत्रज्ञान वापर आणि मनुष्यबळ या घटकांवर नॅक मूल्यांकनाचा नेमका काय परिणाम झाला याचे संख्यात्मक विश्लेषण करतो. मराठवाडा विभागातील ११६ नॅक-मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांच्या सर्वेक्षणाधारित अभ्यासात ग्रंथालय सुविधांमध्ये १७ टक्के वाढ नोंदवली गेली असून सेवांमध्ये सुमारे ४० टक्क्यांहून अधिक वाढ दिसून आली आहे. त्याचप्रमाणे कर्नाटक राज्यातील शासकीय प्रथम श्रेणी महाविद्यालयांच्या अभ्यासात ६४.२९ टक्के महाविद्यालयांना नॅक मान्यता मिळाल्याचे व उर्वरित ३५.७१ टक्के महाविद्यालये अद्याप मान्यताविरहित असल्याचे आढळले. सोलापूर विद्यापीठांतर्गत २६ महाविद्यालयांच्या सर्वेक्षणात वेब २.० तंत्रज्ञानाच्या वापरातील तफावत आणि प्रशिक्षणाची गरज स्पष्ट झाली. या सर्व आधारसामग्रीच्या पुनर्विश्लेषणातून असे दिसते की नॅक मूल्यांकन प्रक्रियेमुळे ग्रंथालय अर्थसंकल्प, स्वयंचलीकरण (Automation), वाचनालय तासिका, ई-संसाधने आणि ग्रंथपालांचीसंस्थात्मक भूमिका या सर्व बाबींमध्ये सकारात्मक व सांख्यिकीदृष्ट्या लक्षणीय बदल घडून आला आहे; तथापि ग्रामीण व दुर्गमभागांतील महाविद्यालयांमध्येही प्रगती असमान स्वरूपाची राहिली आहे.

मुख्य शब्द: नॅक मूल्यांकन, ग्रंथालय व्यवस्थापन, महाविद्यालयीन ग्रंथालय, गुणवत्ता हमी, चौथा निकष, दुय्यम आधारसामग्री, ग्रंथालय स्वयंचलीकरण.

प्रस्तावना:

भारतीय उच्च शिक्षण क्षेत्रात गेल्या तीन दशकांत गुणवत्तेच्या दृष्टीने अनेक संस्थात्मक व धोरणात्मक बदल घडून आले आहेत. या बदलांच्या केंद्रस्थानी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने (University Grants Commission) सन १९९४ मध्ये बेंगळुरू येथे स्थापन केलेली राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि प्रत्यायन परिषद (नॅक) ही स्वायत्त संस्था आहे. उच्च शिक्षण संस्थांच्या शैक्षणिक, प्रशासकीय,

सहशैक्षणिक व अभ्यासेतर कार्याचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करून त्यांना गुणवत्ता श्रेणी (Grade) प्रदान करणे हे नॅकचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सुधारित मूल्यांकनप्रारूपानुसार (Revised Assessment Framework) संस्थांचेमूल्यांकनसात प्रमुख निकषांवर (Criteria) केले जाते, ज्यामध्ये अभ्यासक्रमविषयक बाबी, अध्यापन-अध्ययन व मूल्यमापन, संशोधन-सल्ला व विस्तार कार्य, पायाभूत सुविधा व अध्ययन साधनसंपत्ती, विद्यार्थी सहाय्य व प्रगती, प्रशासन व नेतृत्व, आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रम यांचा समावेश होतो.

स्वातंत्र्योत्तरकाळात भारतातील उच्च शिक्षणाचा परीघ झपाट्याने विस्तारला; महाविद्यालयांची संख्या हजारोंच्या घरात पोहोचली, परंतु या परिमाणात्मक विस्ताराबरोबर गुणवत्तेचा प्रश्न ऐरणीवर आला. या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (१९८६) व त्याच्या कृती आराखड्याने (Programme of Action, १९९२) गुणवत्ता हमीसाठी स्वतंत्र यंत्रणा स्थापण्याची शिफारस केली, ज्यातून नॅकचा जन्म झाला. गेल्या तीस वर्षांत नॅकने हजारो विद्यापीठे व महाविद्यालयांचे मूल्यांकन करून भारतीय उच्च शिक्षणाला एक समान गुणवत्ता चौकट (Common Quality Framework) प्राप्त करून दिली आहे.

या सात निकषांपैकी चौथ्या निकषात (Infrastructure and Learning Resources) ग्रंथालयाला "अध्ययन साधनसंपत्ती" (Learning Resource) म्हणून विशेष महत्त्व दिले गेले आहे. नॅकच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार ग्रंथालयाचे स्वयंचलीकरण, ग्रंथसंग्रह नियतकालिके, ई-संसाधने, वाचनालयाची भौतिक क्षमता, कार्यकाळ (कार्यालयीन तास), आयएलएमएस (Integrated Library Management System) चा वापर, तसेच ग्रंथपालांचीसंस्थात्मक भूमिका या सर्व घटकांचे परिमाणात्मक व गुणात्मक मूल्यमापन केले जाते. परिणामी, महाविद्यालयांना नॅक मान्यता मिळवण्यासाठी व टिकवण्यासाठी आपल्या ग्रंथालय व्यवस्थापनात मूलभूत सुधारणा करणे अपरिहार्य ठरले आहे.

ग्रंथालय हे महाविद्यालयाचे "हृदय" (Heart of the Institution) मानले जाते, कारण ते अध्यापन, अध्ययन व संशोधन या तिन्ही कार्यांना आधार देणारे केंद्रस्थान असते. रंगनाथन यांनी मांडलेल्या ग्रंथालयशास्त्राच्या पाच सूत्रांनुसारग्रंथालय ही एक "वाढणारी संस्था" (Growing Organism) आहे; त्यामुळे कालानुरूप तिच्यात बदल घडणे आवश्यक असते. नॅक मूल्यांकनप्रक्रियेने या बदलाला एक संस्थात्मक चालना (Institutional Push) दिली आहे. मराठवाडा विभागातील ११६ नॅक-मान्यताप्राप्त कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयांवर केलेल्या सर्वेक्षणात असे स्पष्ट झाले की नॅक मूल्यांकनानंतर ग्रंथालय सुविधांमध्ये उल्लेखनीय वाढ झाली असून काही सेवांमध्ये ही वाढ दुप्पटीहूनही अधिक होती.

महाराष्ट्रासारख्या राज्यात, जेथे शहरी व ग्रामीण महाविद्यालयांमधील आर्थिक व पायाभूत तफावत मोठ्या प्रमाणात आढळते, तेथे नॅक मूल्यांकनाची भूमिका अधिकच महत्त्वाची ठरते. मराठवाडा, विदर्भ व पश्चिम महाराष्ट्र या विभागांतील महाविद्यालयांतील ग्रंथालय व्यवस्थापनाच्या विविध अभ्यासांतून असे दिसून येते की नॅक मूल्यांकनामुळे संस्था-व्यवस्थापन, ग्रंथपाल व विद्यार्थी या तिन्ही घटकांमध्ये ग्रंथालयाच्या भूमिकेबाबत नव्याने जाणीव-जागृती झाली आहे.

तथापि, प्रत्यक्षात हा बदल सर्वदूर एकसमान झाला आहे का, ग्रामीण व शहरी भागातील महाविद्यालयांमध्ये यात तफावत आहे का, आणि आर्थिक तरतुदी, मनुष्यबळ व तंत्रज्ञान वापर या तिन्ही आघाड्यांवर नेमकी किती प्रगती झाली आहे, याविषयी विखुरलेली आधारसामग्री उपलब्ध आहे. प्रस्तुत अभ्यासाचा उद्देश ही विखुरलेली दुय्यम आधारसामग्री एकत्रित करून तिचे पद्धतशीर विश्लेषण करणे आणि नॅक मूल्यांकनाचा महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनावर झालेला वास्तविक परिणाम मोजणे हा आहे. यासाठी विविध विद्यापीठांशीसंलग्न महाविद्यालयांवर झालेल्या प्रकाशित अभ्यासांतील आकडेवारीचा तुलनात्मक व अर्थनिर्वचनात्मक (Interpretative) दृष्टिकोनातून आढावा घेण्यात आला आहे.

पूर्वसंशोधनाचा आढावा:

महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनावर नॅक मूल्यांकनाचा परिणाम या विषयावर मर्यादित परंतु महत्त्वपूर्ण संशोधन साहित्य उपलब्ध आहे. वीर व घुमरे (२०१३) यांनी मराठवाडा विभागातील ११६ नॅक-मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांवर केलेल्या सर्वेक्षणात ग्रंथालय अर्थसंकल्प, तांत्रिक सुविधा व सेवांच्या गुणवत्तेत लक्षणीय वाढ नोंदवली. घुमरे (२०१५) यांनी महाराष्ट्रातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयांवरील नॅक मान्यतेचा परिणाम अभ्यासताना असे नमूद केले की मान्यता प्रक्रियेमुळे ग्रंथालयांना संस्थात्मक प्राधान्यक्रमात वरचे स्थान मिळाले.

नवीन (Naveen, २०२०) यांनी कर्नाटक राज्यातील शासकीय प्रथम श्रेणी महाविद्यालयांवर केलेल्या अभ्यासात नॅक मान्यता व यूजीसी दर्जा यांच्यातील परस्परसंबंध तपासला असून, मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालय सुविधांमध्ये लक्षणीय सुधारणा नोंदवली आहे. बऱ्हाणसाब, बत्चा व अहमद (२०२०) यांनी सोलापूर विद्यापीठांतर्गत महाविद्यालयांतील वेब २.० तंत्रज्ञान वापराचा अभ्यास करून

ग्रंथालय आधुनिकीकरणातील तफावत अधोरेखित केली; त्याच लेखकत्रयींनी केलेल्या दुसऱ्या अभ्यासात (२०२०) १,०२२ वापरकर्त्यांच्या सर्वेक्षणाद्वारे ई-संसाधन वापराचे महाविद्यालय-प्रकारनिहाय सांख्यिकीय विश्लेषण सादर केले.

नॅकच्या स्व-अध्ययन अहवाल पद्धती (Manual for Self-Study - Affiliated Colleges, २०१२; सुधारित आवृत्ती, २०२०) मध्ये ग्रंथालयाला "अध्ययन साधनसंपत्ती" म्हणून दिलेले महत्त्व स्पष्टपणे नमूद आहे. पठाण (२००५) व देशपांडे (२००२) यांनी महाराष्ट्रातील नॅक प्रक्रियेचा ऐतिहासिक आढावा घेत ग्रंथालय व्यवस्थापनातील बदलांची नोंद केली आहे. सेनगुप्ता (२०२५) यांनी नॅकच्या पहिल्या ते चौथ्या चक्रांदरम्यान (Cycle I to Cycle IV) ग्रंथालय मूल्यांकन निकषांमध्ये झालेल्या बदलांचा तौलनिक अभ्यास सादर केला असून, निकषांची काटेकोरता (Stringency) कालानुरूप वाढत गेल्याचे नमूद केले आहे.

वरील साहित्याच्या आढाव्यावरून असे दिसते की बहुतांश अभ्यास हे प्रादेशिक स्वरूपाचे (एका विद्यापीठ किंवा विभागापुरते मर्यादित) असून, त्यांच्या निष्कर्षांची तुलनात्मक मांडणी फारशी झालेली नाही. या पोकळीचा विचार करून प्रस्तुत अभ्यासात विविध प्रादेशिक अभ्यासांतील आकडेवारी एकत्रित करून व्यापक विश्लेषणात्मक चित्र उभे करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Research)

१) नॅक मूल्यांकन प्रक्रियेपूर्वी व नंतर महाविद्यालयीन ग्रंथालयांच्या भौतिक सुविधा व अर्थसंकल्पीय तरतुदींमधील बदलाचा दुय्यम आधारसामग्रीच्या आधारे अभ्यास करणे.
२) ग्रंथालय स्वयंचलीकरण (Automation) व माहिती-तंत्रज्ञान (ICT) वापराच्या पातळीवर नॅक मूल्यांकनाचापरिणाम तपासणे.
३) नॅक मान्यताप्राप्त व अमान्यताप्राप्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालय सेवांच्या गुणवत्तेतील फरक अभ्यासणे.
४) ग्रंथपालांच्यासंस्थात्मक भूमिकेत (IQAC समन्वयक, नॅक समन्वयक इ.) नॅक प्रक्रियेमुळे झालेला बदल नोंदवणे.
५) नॅक मूल्यांकनानंतरग्रंथालय वापरकर्त्यांच्या (विद्यार्थी व प्राध्यापक) समाधानाच्या पातळीचा दुय्यम अभ्यासांच्या आधारे आढावा घेणे.
६) महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनाच्या सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन गृहीतके (Hypothesis of Research)

गृहीतक 1:

- H_0 (शून्य गृहीतक): नॅक मूल्यांकन प्रक्रियेचा महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या सुविधा, अर्थसंकल्प व सेवांवर सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय परिणाम होत नाही.
- H_1 (पर्यायी गृहीतक): नॅक मूल्यांकन प्रक्रियेचा महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या सुविधा, अर्थसंकल्प व सेवांवर सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय व सकारात्मक परिणाम होतो.

गृहीतक 2:

- H_0: नॅक मान्यताप्राप्त व अमान्यताप्राप्त महाविद्यालयांच्या ग्रंथालय स्वयंचलीकरणाच्या पातळीत लक्षणीय फरक नाही.
- H_1: नॅक मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालय स्वयंचलीकरणाची पातळी अमान्यताप्राप्त महाविद्यालयांपेक्षा लक्षणीयरीत्या अधिक आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे असून त्यात प्राथमिक आधारसामग्रीऐवजी दुय्यम आधारसामग्रीचा वापर केला आहे. नॅक मार्गदर्शक दस्तऐवज, शोधनिबंध, पीएच.डी. प्रबंध व महाविद्यालयीन ग्रंथालयांवरीलसर्वेक्षणांचा आधार घेतला आहे. उद्देशपूर्ण नमुना निवड पद्धतीने२०१० ते २०२५ या कालखंडातील नॅक व ग्रंथालय व्यवस्थापनाशी संबंधित१२ हून अधिक अभ्यास निवडले. संख्यात्मक माहितीचे टक्केवारी, सरासरी व तुलनात्मक सारणीकरणाद्वारे विश्लेषण केले. ची-स्क्वेअर निष्कर्षांच्या आधारे गुणात्मक पडताळणी करण्यात आली. अभ्यास दुय्यम स्रोतांवर आधारित असल्याने सर्वसाधारणीकरण मर्यादित आहे तरी विविध राज्यांतील तुलनात्मक अभ्यासामुळे विश्वासार्ह चित्र स्पष्ट होते.

सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework)

नॅक ही संस्था "गुणवत्ता हमी" (Quality Assurance) या संकल्पनेवर आधारित असून तिचे कार्य विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अंतर्गत चालते. संस्थेचे मूल्यांकन हे स्व-अध्ययन अहवाल (Self Study Report - SSR) या त्रिस्तरीय दस्तऐवजावर आधारित असते, ज्यामध्ये संस्थात्मक माहिती (Institutional Data), मूल्यांकनात्मक अहवाल (Evaluative Report) व SWOC विश्लेषण (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Challenges) यांचा समावेश होतो. साधारणतः दर पाच वर्षांनी ही मूल्यांकन प्रक्रिया पुनरावृत्तहोते.

चौथ्या निकषांतर्गत "ग्रंथालय अध्ययन साधनसंपत्ती म्हणून" (Library as a Learning Resource) या उपघटकाला सुमारे २० गुणांचे वजन दिले जाते. यामध्ये ग्रंथालयाचे संगणकीकरण/स्वयंचलीकरण, आयएलएमएस प्रणालीचा वापर, ई-पुस्तके व ई-जर्नल्सची उपलब्धता, दुर्मीळ ग्रंथ व हस्तलिखितांचे जतन, वाचनालयाचा दैनंदिन वापर (Footfall), ग्रंथालय अर्थसंकल्पातील तरतूद, तसेच वापरकर्ता अभिमुखता कार्यक्रम (User Orientation Programme) या निर्देशकांचा समावेश होतो.

सैद्धांतिकदृष्ट्या नॅक प्रक्रिया ही "संस्थात्मक परिवर्तन सिद्धांता"शी (Institutional Change Theory) सुसंगत आहे — बाह्य मूल्यांकन यंत्रणेमुळे संस्थेत अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष (Internal Quality Assurance Cell - IQAC) स्थापन होतो, जो सातत्यपूर्ण सुधारणा (Continuous Improvement) घडवून आणण्याचे कार्य करतो. या प्रक्रियेत ग्रंथपाल हा केवळ ग्रंथसंग्रहाचा व्यवस्थापक न राहता IQAC समन्वयक, नॅक समन्वयक, RUSA समन्वयक अशा बहुविध भूमिकांमध्ये कार्यरत होतो, हे अनेक अभ्यासांतून सिद्ध झाले आहे.

नॅक मूल्यांकन प्रक्रिया व ग्रंथालय व्यवस्थापन यांच्यातील संबंध समजून घेण्यासाठी "निविष्ठा-प्रक्रिया-निष्पत्ती" (Input-Process-Output) हे प्रारूपही उपयुक्त ठरते. यामध्ये ग्रंथालय अर्थसंकल्प, मनुष्यबळ व पायाभूत सुविधा या "निविष्ठा" (Input) असतात; स्वयंचलीकरण, वापरकर्ता प्रशिक्षण व सेवा वितरण या "प्रक्रिया" (Process) असतात; तर विद्यार्थी-प्राध्यापकांचे समाधान, संशोधन उत्पादकता व नॅक श्रेणी या "निष्पत्ती" (Output) मानल्या जातात. नॅक मूल्यांकन या तिन्ही टप्प्यांवर एकाच वेळी परिणाम करत असल्याने त्याचा प्रभाव बहुआयामी ठरतो.

थोडक्यात, नॅक मूल्यांकन ही केवळ एक प्रशासकीय औपचारिकता नसून ती महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनाला आधुनिकीकरणाच्या दिशेने ढकलणारी एक धोरणात्मक चालना (Policy Lever) आहे, असे सैद्धांतिक चौकटीवरून स्पष्ट होते.

दुय्यम आधारसामग्रीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:

तक्ता क्र. १: मराठवाडा विभागातील ११६ नॅक-मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांच्या ग्रंथालय सुविधांतील बदल (आधार: Veer & Ghumre, 2013)

तपशील	नॅक-पूर्व स्थिती	नॅक-पश्चात स्थिती	बदल (%)
एकूण सर्वेक्षित महाविद्यालये	116	116	-
प्रतिसाद मिळालेली महाविद्यालये	-	80 (68.97%)	-
ग्रंथालय सुविधांमध्ये वाढ	आधाररेषा	वाढ नोंदवली	१७% वाढ
ग्रंथालय सेवांमध्ये वाढ	आधाररेषा	वाढ नोंदवली	> ४०% वाढ
SOUL सॉफ्टवेअर वापर	मर्यादित	33.75%	उल्लेखनीय वाढ
स्वतंत्र OPAC टर्मिनल	मर्यादित	33.75%	उल्लेखनीय वाढ
दरडोई ग्रंथालय खर्च (२००९-१०)	-	रु. २३२.८९	मानकांपेक्षा कमी

तक्ता क्र. २: कर्नाटक राज्यातील शासकीय प्रथम श्रेणी महाविद्यालयांतील नॅक मान्यतेची स्थिती (आधार: Naveen, 2020)

वर्गवारी	टक्केवारी
नॅक मान्यताप्राप्त महाविद्यालये	64.29%
नॅक अमान्यताप्राप्त महाविद्यालये	35.71%
UGC 2(f) व 12(B) दोन्ही दर्जा	47.22%
केवळ UGC 2(f) दर्जा	31.35%

तक्ता क्र. ३: सोलापूर विद्यापीठांतर्गत ग्रंथालय वापरकर्त्यांचे ई-संसाधन वापर विश्लेषण
(आधार: Burhansab, Batcha & Ahmad, 2020)

तपशील	मूल्य
सहभागी महाविद्यालये	26
एकूण सर्वेक्षित वापरकर्ते	1,022
अनुदानित महाविद्यालयांतील वापरकर्ते	33.51%
स्वयंअर्थसहाय्यित महाविद्यालयांतील वापरकर्ते	26.10%
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांतील वापरकर्ते	16.20%
अभियांत्रिकी महाविद्यालयांतील वापरकर्ते	26.30%
ची-स्क्वेअर मूल्य (χ^2)	279.9
p-मूल्य	$\approx$ 0.000 (सार्थक)

तक्ता क्र. ४: नॅक चौथ्या निकषांतर्गत ग्रंथालय मूल्यांकनाचे प्रमुख निर्देशक व त्यांचे सापेक्ष महत्त्व
(आधार: NAAC Manual for Self-Study - Affiliated Colleges, 2012, 2020)

निर्देशक (Key Indicator)	निकष क्रमांक	स्वरूप
भौतिक सुविधा (Physical Facilities)	4.1	परिमाणात्मक
ग्रंथालय अध्ययन साधनसंपत्ती (Library as Learning Resource)	4.2	परिमाणात्मक व गुणात्मक
आयसीटी पायाभूत सुविधा (IT Infrastructure)	4.3	परिमाणात्मक
परिसर पायाभूत सुविधांची देखभाल (Maintenance)	4.4	गुणात्मक

वरील चार सारण्यांच्या तुलनात्मक विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की नॅक मूल्यांकनप्रक्रियेने ग्रंथालय भौतिक सुविधा व अर्थसंकल्प यांवर भरीव परिणाम केला असला तरी तांत्रिक स्वयंचलीकरण व ई-संसाधन वापराच्या बाबतीत महाविद्यालयांच्या प्रकारानुसार (अनुदानित/स्वयंअर्थसहाय्यित/व्यावसायिक) लक्षणीय असमानता कायम आहे. तक्ता क्र. १ मधील १७ टक्के सुविधा-वाढ व ४० टक्क्यांहून अधिक सेवा-वाढ हे नॅक मूल्यांकनाच्या प्रत्यक्ष परिणामकारकतेचे ठोस संख्यात्मक पुरावे आहेत, तर तक्ता क्र. २ मधील ३५.७१ टक्के अमान्यताप्राप्त महाविद्यालयांची संख्या हे या परिणामाच्या मर्यादांचे निदर्शक आहे. तक्ता क्र. ३ मधील सांख्यिकीयदृष्ट्या सार्थक फरक (χ^2 = २७९.९, p $\approx$ ०.०००) हे महाविद्यालयाच्या आर्थिक प्रकारानुसार तंत्रज्ञान-स्वीकृतीतील असमानता अधोरेखित करतो, आणि तक्ता क्र. ४ नॅकच्या मूल्यांकनसंरचनेतच ग्रंथालयाला दिलेले संस्थात्मक महत्त्व स्पष्ट करतो.

संशोधनाचे निष्कर्ष (Findings of the Study)

मराठवाडा विभागातील ११६ नॅक-मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांच्या सर्वेक्षणात नॅक मूल्यांकनानंतरग्रंथालय सुविधांमध्ये सरासरी १७ टक्के वाढ नोंदवली गेली, तर ग्रंथालय सेवांमध्ये ४० टक्क्यांहून अधिक वाढ दिसून आली. सन २००९-१० या आर्थिक वर्षात मराठवाड्यातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयांचा दरडोई (प्रतिविद्यार्थी) सरासरी खर्च रु. २३२.८९ इतका नोंदवला गेला, जो रंगनाथन, राधाकृष्णन व कोठारी समितीने सुचवलेल्या मानकांपेक्षा कमी होता. सर्वेक्षित महाविद्यालयांपैकी केवळ ३३.७५ टक्के ग्रंथालयांनी स्वयंचलीकरणासाठी SOUL सॉफ्टवेअरचा वापर केला असून, तितक्याच प्रमाणात OPAC साठी स्वतंत्र टर्मिनल उपलब्ध असल्याचे आढळले.

कर्नाटक राज्यातील शासकीय प्रथम श्रेणी महाविद्यालयांच्या अभ्यासात ६४.२९ टक्के महाविद्यालयांना नॅक मान्यता मिळाली असून ३५.७१ टक्के महाविद्यालये अद्याप मान्यताविरहित असल्याचे दिसले; तसेच ४७.२२ टक्के महाविद्यालयांना यूजीसीचा 2(f) व 12(B) दोन्ही दर्जा मिळाला होता. सोलापूर विद्यापीठांतर्गत २६ महाविद्यालयांच्या सर्वेक्षणात वेब २.० तंत्रज्ञानाच्या (ब्लॉग, विकी, समाजमाध्यम) वापरात मोठी तफावत आढळली, बहुसंख्य वापरकर्त्यांना प्रशिक्षणाअभावी या सुविधांचा पुरेसा लाभ घेता येत नव्हता.

१,०२२ ग्रंथालय वापरकर्त्यांच्या सर्वेक्षणात ई-संसाधनांच्या वापराबाबत महाविद्यालयांच्या प्रकारानुसार (अनुदानित ३३.५१%, स्वयंअर्थसहाय्यित २६.१०%, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालये १६.२०%) सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय फरक (ची-स्क्वेअर मूल्य २७९.९, p-मूल्य शून्य) आढळला. नॅक-संलग्न ग्रंथालय गुणवत्ता अभ्यासांतून ग्रंथपालांची भूमिका ग्रंथसंग्रह व्यवस्थापनापुरती मर्यादित न राहता IQAC, RUSA, NSS समन्वयक अशा प्रशासकीय जबाबदाऱ्यांपर्यंत विस्तारल्याचे स्पष्ट झाले. नॅकच्या चौथ्या निकषांतर्गत ग्रंथालयाला सुमारे २० गुणांचे वजन दिले गेल्याने महाविद्यालय व्यवस्थापनांनी ग्रंथालय अर्थसंकल्पात प्राधान्याने वाढ केल्याचे अनेक स्व-अध्ययन अहवालांतून (SSR) दिसून येते. बहुतांश अभ्यासांत असे आढळले की नॅक मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालयांनी वापरकर्ता अभिमुखता कार्यक्रम (User Orientation Programme) व माहिती साक्षरता कार्यक्रम (Information Literacy Programme) नियमितपणे राबवण्यास सुरुवात केली, जे नॅक-पूर्व काळात फारसे आढळत नव्हते. तंत्रज्ञान वापराच्या बाबतीत शहरी भागांतील महाविद्यालयांच्या तुलनेत ग्रामीण भागांतील महाविद्यालयांत प्रगतीचा वेग संथ राहिला असून, आर्थिक तरतुदींच्या मर्यादांमुळे अनेक ग्रंथालयांना पूर्ण स्वयंचलीकरण साध्य करता आलेले नाही.

चर्चा (Discussion):

वरील संख्यात्मक निष्कर्षांचे एकत्रित विश्लेषण केले असता असे स्पष्ट होते की नॅक मूल्यांकनप्रक्रियेमुळे महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनात तीन प्रमुख आयामांवर परिणाम झाला आहे — (१) भौतिक व अर्थसंकल्पीय सक्षमीकरण, (२) तांत्रिक आधुनिकीकरण, आणि (३) मनुष्यबळाच्या भूमिकेचा विस्तार. मराठवाडा विभागातील अभ्यासाने दाखवलेली १७ टक्के सुविधा-वाढ ही संस्थात्मक जबाबदारीच्या दबावाखाली (Accreditation Pressure) घडलेली दिसते, कारण नॅक मूल्यांकनाच्या चौथ्या निकषात ग्रंथालयाला थेट गुणांक (Weightage) जोडलेला असल्याने महाविद्यालय व्यवस्थापन ग्रंथालयाकडे आर्थिक तरतूद वाढवण्यास प्रवृत्त होते.

तथापि, स्वयंचलीकरणाच्या बाबतीत केवळ ३३.७५ टक्के इतकेच प्रमाण नोंदवले गेल्याने असे दिसते की भौतिक सुविधांच्या तुलनेत तांत्रिक आधुनिकीकरणाचा वेग संथ राहिला आहे. याचे एक कारण ग्रामीण भागांतील महाविद्यालयांची मर्यादित आर्थिक क्षमता व प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांचा अभाव हे असू शकते, जे सोलापूर विद्यापीठाच्या वेब २.० अभ्यासातूनही अधोरेखित होते.

कर्नाटकातील अभ्यासात दिसलेली ३५.७१ टक्के अमान्यताप्राप्त महाविद्यालयांची संख्या हे दर्शवते की नॅक मूल्यांकनाचा परिणाम अद्याप सार्वत्रिक झालेला नाही; अनेक महाविद्यालये मान्यता प्रक्रियेतच सहभागी झालेली नाहीत, त्यामुळे त्यांच्या ग्रंथालयांना या सकारात्मक परिणामाचा लाभ मिळू शकलेला नाही. यावरून असे अनुमान काढता येते की नॅक मूल्यांकनाचा प्रभाव हा "निवडक व सशर्त" (Selective and Conditional) स्वरूपाचा असून तो केवळ मान्यता-प्रक्रियेत सहभागी झालेल्या संस्थांपुरताच मर्यादित राहतो.

शिवाय, ग्रंथपालांच्या भूमिकेतील विस्तार हा एक महत्त्वाचा गुणात्मक परिणाम असून, यामुळे ग्रंथालय व्यवस्थापन हे केवळ "पुस्तक-केंद्रित" न राहता "माहिती व गुणवत्ता व्यवस्थापन-केंद्रित" झाले आहे. हा बदल दीर्घकालीन दृष्टीने महाविद्यालयीन ग्रंथालयांच्या व्यावसायिकीकरणास (Professionalization) पूरक ठरतो.

सोलापूर विद्यापीठाच्या ई-संसाधन वापर अभ्यासातील सांख्यिकीयदृष्ट्या सार्थक फरक (χ^2 = २७९.९) हे दर्शवतो की महाविद्यालयाचा आर्थिक प्रकार (अनुदानित / स्वयंअर्थसहाय्यित / व्यावसायिक) हा घटक तंत्रज्ञान-स्वीकृतीवर (Technology Adoption) निर्णायक परिणाम करतो. अनुदानित महाविद्यालयांना शासकीय अनुदानाचा आधार असल्याने त्यांच्या ग्रंथालयांना संसाधन उभारणीसाठी तुलनेने अधिक वाव मिळतो, तर स्वयंअर्थसहाय्यित महाविद्यालयांना मर्यादित स्वउत्पन्नावर अवलंबून राहावे लागते.

एकंदरीत चर्चेवरून असे म्हणता येईल की नॅक मूल्यांकन ही एक "बाह्य गुणवत्ता उत्प्रेरक" (External Quality Catalyst) यंत्रणा असून तिने महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनाला परिमाणात्मक व गुणात्मक अशा दोन्ही पातळ्यांवर पुढे नेले आहे; मात्र तिचा लाभ सर्व महाविद्यालयांना समान प्रमाणात मिळालेला नाही, हे वास्तव दुर्लक्षिता येत नाही.

गृहीतक चाचणी (Hypothesis Testing)

पहिल्या गृहीतकाच्या पडताळणीसाठी मराठवाडा विभागातील ११६ महाविद्यालयांच्या अभ्यासातील पूर्व-नॅक व नॅक-पश्चात सुविधा तुलना (१७% वाढ) आणि कर्नाटक अभ्यासातील मान्यताप्राप्त वि. अमान्यताप्राप्त महाविद्यालयांतील सुविधा-फरक या दोन्ही दुय्यम आधारसामग्रीच्या निष्कर्षांचा एकत्रित विचार करण्यात आला. दोन्ही अभ्यासांत नॅक मूल्यांकनानंतर ग्रंथालय सुविधांमध्ये सातत्याने व लक्षणीय वाढ नोंदवली गेल्याने, तसेच ही वाढ योगायोगाने घडण्याची शक्यता (Sampling Error) फार कमी असल्याने, शून्य गृहीतक

(H_0) नाकारण्यात येते आणि पर्यायी गृहीतक (H_1) (म्हणजे नॅक मूल्यांकनाचा ग्रंथालय सुविधा व सेवांवर सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय व सकारात्मक परिणाम होतो) स्वीकारण्यात येते.

दुसऱ्या गृहीतकाच्या पडताळणीसाठी सोलापूर विद्यापीठांतर्गत १,०२२ वापरकर्त्यांच्या सर्वेक्षणातील ची-स्क्वेअर विश्लेषण (χ^2 = २७९.९, $p \approx$ ०.०००) आधारभूत मानण्यात आले, ज्यामध्ये महाविद्यालयाच्या प्रकारानुसार (अनुदानित/स्वयं अर्थसहाय्यित/शिक्षणशास्त्र) ई-संसाधन व स्वयंचलीकरण वापरातील फरक अत्यंत सार्थक ($p <$ ०.०५) असल्याचे दिसून आले. तसेच मराठवाडा अभ्यासातील ३३.७५ टक्के हे तुलनेने कमी प्रमाण नॅक-मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांतही स्वयंचलीकरणाच्या पातळीत लक्षणीय असमानता दर्शवते. यावरून शून्य गृहीतक (H_0) नाकारून पर्यायी गृहीतक (H_1) स्वीकारण्यात येते, म्हणजे नॅक-मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांतील स्वयंचलीकरणाची पातळी अमान्यताप्राप्त महाविद्यालयांपेक्षा सांख्यिकीयदृष्ट्या अधिक आहे, तरीही ही प्रगती पूर्णतः समाधानकारक पातळीवर पोहोचलेली नाही.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत विश्लेषणात्मक अध्ययनातून असे स्पष्टपणे सिद्ध होते की नॅक मूल्यांकन प्रक्रियेने महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनावर बहुआयामी व सकारात्मक परिणाम घडवला आहे. भौतिक सुविधा, अर्थसंकल्पीय तरतूद, ग्रंथपालांची संस्थात्मक भूमिका आणि गुणवत्ता संस्कृती (Quality Culture) या सर्व आघाड्यांवर उल्लेखनीय प्रगती झाल्याचे विविध दुय्यम अभ्यासांतून सिद्ध होते. मराठवाडा विभागातील १७ टक्के सुविधा-वाढ व सेवांमधील ४० टक्क्यांहून अधिक वाढ, तसेच कर्नाटकातील ६४.२९ टक्के मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांचे प्रमाण हे नॅक प्रक्रियेच्या परिणामकारकतेचे ठोस पुरावे आहेत. तथापि, स्वयंचलीकरण व तंत्रज्ञान-आधारित सेवांच्या बाबतीत अद्यापही मोठी तफावत शिल्लक आहे, विशेषतः ग्रामीण व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल महाविद्यालयांमध्ये. त्यामुळे भविष्यात नॅक मूल्यांकन प्रक्रियेने केवळ मान्यता प्रदान करण्यापुरते मर्यादित न राहता, ग्रंथालय आधुनिकीकरणासाठी आर्थिक साहाय्य, प्रशिक्षण कार्यक्रम व सामायिक संसाधन-जाळे (Resource Sharing Network) यांसारख्या पूरक उपाययोजनांवरही भर देणे आवश्यक आहे. तसेच सर्व महाविद्यालयांनी नॅक मान्यता प्रक्रियेत सहभागी होण्यास प्रोत्साहन देणारी धोरणे आखल्यास ग्रंथालय व्यवस्थापनातील ही सकारात्मक प्रगती अधिक व्यापक व समावेशक स्वरूपात पुढे नेता येईल. पुढील संशोधनासाठी अशी शिफारस करता येईल की, महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांशी संलग्न महाविद्यालयांवर एकत्रित प्राथमिक सर्वेक्षण घडवून आणून, नॅक मूल्यांकनाच्या सलग दोन-तीन चक्रांदरम्यान (Successive Cycles) ग्रंथालय निर्देशकांमधील दीर्घकालीन प्रवृत्तीचा अभ्यास करता येईल. यामुळे नॅक मूल्यांकनाचा परिणाम हा तात्पुरता (मान्यता-केंद्रित) आहे की शाश्वत (Sustainable) आहे, हे स्पष्ट होऊ शकेल. एकूणच, नॅक मूल्यांकन प्रक्रिया ही महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापनाच्या गुणात्मक परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन ठरली असून, तिच्या पुढील टप्प्यात समावेशकता व शाश्वतता यांवर विशेष भर देणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची:

1) *Naveen, C. L. (2020). Impact of NAAC assessment on the development of college libraries: A study. Library Philosophy and Practice (e-journal), 4190. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/4190*
2) *Veer, D. K., & Ghumre, S. (2013). College library services in Marathwada region: A study on impact of NAAC accreditation. International Journal of Digital Library Services, 3(4), 23–32.*
3) *Ghumre, S. (2015). NAAC accreditation and college libraries in Maharashtra, India. Asia Pacific Journal of Library and Information Science, 3(2).*
4) *Verma, A. (2016). A review of quality assurance in higher education institutions. International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature (IMPACT: IJRHAL), 4(3), 2347–4564.*
5) *Prasad, V. S., & Stella, A. (n.d.). Accreditation of higher education institutions: Indian experience. In National Assessment and Accreditation Council – Commonwealth of Learning Round Table Conference on Innovations in Teacher Education: International Practices on Quality Assurance. NAAC, Bangalore.*
6) *Pathan, S. N. (2005). NAAC: A success story of Maharashtra (1st ed.). Intellectual Book Bureau.*
7) *Deshpande, H. V. (2002). NAAC Shaikshanik Gunwatteche Mulyamapan (1st ed.). Sukhada Sourabh Prakashan.*
8) *Sathe, V. S. (2008). A study of information services given in college libraries of Aurangabad district [Doctoral dissertation]. Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University.*

9) *Sidhu, A. N., & Singh, A. (1992). Research methodology in social science (5th ed.). Himalaya Publishing House.*
10) *National Assessment and Accreditation Council. (2012). Manual for self-study: Affiliated colleges. NAAC, Bangalore.*
11) *National Assessment and Accreditation Council. (2020). Institutional accreditation: Revised manual for affiliated/constituent (UG, PG) colleges. NAAC, Bangalore.*
12) *National Assessment and Accreditation Council. (n.d.). Guidelines on quality indicators in library and information services. NAAC, Bangalore.*
13) *Sengupta, S. (2025). Qualitative and quantitative assessment criteria of NAAC for libraries from Cycle I to Cycle IV: An overview. International Journal for Innovative Research in Multidisciplinary Field.*
14) *Bhedekar, S. (n.d.). Role of NAAC policy in college libraries for maintaining quality. International Journal for Innovative Research in Multidisciplinary Field.*
15) *Burhansab, P. A., Batcha, M. S., & Ahmad, M. (2020). Impact of Web 2.0 technologies on academic libraries: A survey on affiliated colleges of Solapur University. Library Philosophy and Practice (e-journal), 4587.*
16) *Burhansab, P. A., Batcha, M. S., & Ahmad, M. (2020). Investigating awareness and usage of electronic resources by the library users of selected colleges of Solapur University. Library Philosophy and Practice (e-journal), 4309.*
17) *Burhanna, K., Seeholzer, J., & Salem, J. (2009). No natives here: A focus group study of student perceptions of Web 2.0 and the academic library. Journal of Academic Librarianship, 35(6), 523–532.*
18) *Ranganathan, S. R. (1931). The five laws of library science. Madras Library Association.*
19) *Indian Journal of Library Science and Information Technology. (2024). Impact of ICT on academic libraries: Challenges for library professionals. IP Indian Journal of Library Science and Information Technology, 9(2), 128–131. https://doi.org/10.18231/j.ijlsit.2024.020*
20) *University Grants Commission. (1994). UGC guidelines on autonomous colleges and quality assessment. UGC, New Delhi.*
21) *Assessing the quality of services at an academic library. (2023). PMC – National Library of Medicine. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10730435/*